

amit Luthertől a tekintetben, hogy miképpen lehet az emberről történetiségében szakszerűen beszélni, eleshettünk, több szempontból is inkább a filozófia hasznosította, mintsem a teológia.¹⁴

Ezzel pedig fel is adja a leckét, hogy filozófusként, pláne fenomenológusként az ember történetiségét középpontba állító lutheri gondolkodásnak mind több aspektusát tárjuk fel működés közben.

REFORMTÖREKVÉSEK – FALUN EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK ELEMZÉSE

CSEPREGI ZOLTÁN

Az esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyvek (1559–1562)

Az 1558. szeptember 16–18-i znióváráljai zsinaton, az ott összegyűlt 200 pap hat fejezetből álló rendtartást dolgozott ki.¹ A fejezetek az egyházi renddel, a keresztséggel, az oltáriszentséggel, a gyógyással, a házassággal és a papok öltözékével foglalkoznak. A végzések értelmében csak ordinált személy húzhat egyházi javadalmat, a misét latinul kell tartani, s ez áldoztatás nélkül is érvényes. Az oltáriszentséget a laikusoknak egy szín alatt kell kiszolgáltatni, majd a templomban

¹⁴ Gerhard Ebeling: *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Ford. Szita Szilvia. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1997, 68.

¹ Breznyik János: *A selmebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I. Selmebánya: 1883. 129–134; Fazekas István: „Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között.” *Történelmi Szemle* 45 (2003) 1–2, 139–153, 145–147. = Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértési Lázár, szerk.: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 10.) Budapest–Pécs: 2014, 27–44. Az alábbiakban rövidítve idézett adattárak: ELEM = *Evangelikus lelkészek Magyarországon, I/1–3: A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. Összeáll. Csepregi Zoltán. Budapest: 2014–2016. <http://medit.lutheran.hu/> (letöltés: 2017. november 30.); MPEA 6 = Stromp László, szerk.: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 6*. Budapest: 1907.

méltó helyen őrizni. A közgyónás nem helyettesítheti a fülbegyónást. Papok nem köthetnek érvényes házasságot, kötelesek papi öltözetet és tonzúrát hordani, valamint szakállukat borotválni. A szabályozás jelzi, hogy a hagyományos liturgikus cselekmények és a cölibátus időközben erősen visszaszorultak. A végzések érvényesítésére főesperesi vizitációkat rendeltek el. Az 1559–1562 között erről felvett jegyzőkönyvek tanulságos bepillantást engednek az esztergomi főegyház-megye belső viszonyaiba.²

Egyes vidékeken, például a tornai főesperességben³ vagy a bányavárosokban⁴ vagy éppen Komárom és Léva⁵ végváraiban szinte már

² Az iratsomó lelőhelye: Prímási Levéltár (Gran), Archivum Ecclesiasticum Vetus No. 2121. Részleges kiadása: Vojtech Bucko: *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564 = Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564*. Bratislava: 1939, 121–255; vö. Fazekas István: „Dorfgemeinde und Glaubenwechsel in Ungarn im späten 16. und 17. Jahrhundert.” Joachim Bahlcke – Arno Strohmeyer, szerk.: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7.) Stuttgart: 1999, 339–350, ezen belül 340; Viliam Čičaj: „Die Reformation in den westslowakischen Städten. Bemühungen um ein Religionsbekenntnis in Tyrnau.” Gustav Reingrabner – Gerald Schlag, szerk.: *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum*. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102.) Eisenstadt: 1999, 157–164, 173–174.

³ Bucko: *Reformné hnutie*, 228–233; vö. Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38.) Budapest: 2005, 210. A szögligeti lelkész, Gregorius Gömöri: ELEM I/1. 589.

⁴ Bucko: *Reformné hnutie*, 219–227. Vö. ELEM I/1. 161, 298, 996; I/2. 55, 157, 165, 275, 438; I/3. 27, 107, 220, 227.

⁵ Bucko: *Reformné hnutie*, 126, 130, 203. A komáromi és lévai prédikátor Lucas Posar és Matthias Vízkeleti: ELEM I/2. 332; I/3. 449. Vö. Erdélyi Gabriella: „Lay Agency in Religious Change. The Role of Communities and Landlords in Reform and Reformation.” *Hungarian Historical Review* 2 (2013) 35–67, 53.

csak protestáns lelkészeket találtak a vizitátorok, akiket lutheránus szuperintendensek avattak föl Wittenbergben vagy másutt, de akadtak közöttük olyanok is, akik tolnai (Sztárai Mihály?) és szikszói (Károlyi Gáspár?) ordinációra vagy éppen közösségi szolgálatba állításra (kézrátétel) hivatkoztak (az eretnekgyanús ordinációk közé sorolják a jegyzőkönyvek két ismert reformpüspök, a bécsi Friedrich Nausea és a krakkói Andreas Spots tevékenységét is). Ezek azután szabályos hitvitát vívtak az érkező kanonokokkal, melyek során olvasmányaikra és az általuk már aláírt hitvallásokra hivatkoztak.

Hogyha a reformáció hatásának tulajdonítjuk a népnyelvi liturgiát, a közgyónást és azt a szentségfelfogást, mely kritizálja az *extra usum*⁶ gyakorlatát, akkor az eddig felsoroltak mellett még két területen volt elterjedt a reformátori tanítás: a Csallóköz-Mátyusföld magyar és német falvaiban, valamint a szlovák többségű Liptó vármegyében. Az előbbi jelenségre kézenfekvő nyelvi magyarázat kínálkozik, az utóbbira inkább földrajzi: Liptó éppen két reformációs göccsal, a bányavárosokkal és a Szepességgel volt szomszédos, hagyományosan ide küldte fiait iskolába, és innen szerzett értelmiségi utánpótlást.

Az összesen 280 vizsgált pap között már 159 volt *uxoratus*, azaz feleségével vagy ágyasával élt együtt. Ezek közül a vizitátorok azonban csak 29 személyt nyilvánítottak eretneknek (akik a fent említett kritériumok alapján már amúgy is a kialakulóban lévő új felekezetekhez voltak sorolhatók). Ám ezeken a renegátokon kívül is – mint az idézett számok mutatják – a papság jelentős része szakított a cölibátussal,

⁶ A *Wittenbergi Konkordia* (1536) tipikus kifejezése, arra utal, hogy az oltáriszentség kizárólag annak vételekor Krisztus teste, „használaton kívül” azonban közönséges kenyér: [Martin Luther:] *Levelek*. (Luther válogatott művei 7.) Szerk. Csepregi Zoltán. Budapest: 2013, 590–592; vö. Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*. (Humanizmus és reformáció 34.) Budapest: 2013, 222–224, 461–462 (Nr. 9).

elhanyagolta tonzúrájának és szakállának nyírását, továbbá a kelyhet is kiszolgáltatta a világiaknak (*sub utraque specie*).⁷

Az egyházi tradíció leginkább a főegyházmegye északnyugati, szlovák nyelvű területein maradt érintetlen (Nyitra, Árva, Turóc vármegyék). Ám itt is különösen az oltáriszentséggel kapcsolatos gyakorlat okozott komoly gondot a vizitációk során. Ez a jelenség egyébként komoly érvet kínál az észak-magyarországi huszita-protestáns kontinuitás kutatóinak. Az utóbbi elmélet Ján Kvačala óta a szlovák szakirodalomban vált dominánssá, főleg tárgyi emlékekre, evangélikus liturgikus használatba átment huszita kelyhekre alapozva.⁸

Magyarországon közismerten Péter Katalin évtizedekig foglalkozott a *gemeiner Mann*, a „szegény község,” a rendkívül forrásszegény paraszti társadalom feltárásával. Az ő mentalitástörténeti kutatásai számára is tanulságos és izgalmas adatokat szállítottak az említett esztergomi jegyzőkönyvek.⁹ Akár ennek az egyetlen forrásnak a feldolgozása is meglepő megállapításokhoz vezet: a *gemeiner Mann* (egyénilég) és a „szegény község” (kollektíven) választhatott régi és új hit között, azaz kérdezhetett, kételkedhetett és dönthetett. A kegyurak és földesurak csak kivételesen avatkoztak bele ebbe a folyamatba.¹⁰

⁷ Fazekas: *Oláh Miklós reformtörékvései*, 148–149.

⁸ Daniel Veselý: „Die lutherische Reformation in der Slowakei bis 1548.” Erich Donnert, szerk.: *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift Günter Mühlhpfordt*. Bd. 3: Aufbruch zur Moderne. Weimar–Köln–Wien: 1997, 579–596, 580–581.

⁹ Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Európai iskola.) Budapest: 2004, 74–89; Uő.: „A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út.” *Egyháztörténeti Szemle* 7 (2006) 2, 93–104, 100–104.

¹⁰ Fazekas: *Dorfgemeinde*, 343; Péter: *A pap templomából*, 97–100; Péter: *A reformáció*, 95–120; Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 200–202; Erdélyi: *Lay Agency*, 51, 55–56. A késő-középkori előzményekhez lásd: Kubinyi András: „Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon.” *Aetas* 6 (1991) 2,

Péter Katalinnak főleg az az ambivalens magatartás tűnt fel, melylyel a papok igyekeztek egyensúlyozni ó- és újhitűek, az egyházi hatóságok és a helyi hívek között.¹¹ Még olyan is olvasható a jegyzőkönyvekben, hogy egy pap nemcsak testileg sánta, hanem lelkileg is kétfelé sántikál (vö. 1Kir 18,21).¹² Ez az ambivalencia a leglátványosabban abban mutatkozott meg, hogy ugyanaz a lelkész a gyülekezet egyik felének egy szín alatt, míg a másik felének két szín alatt szolgáltatta ki az oltáriszentséget, és ezt a tapasztalatot ismétlődően rögzítették a vizitátorok. Egyes plébánosok kényszerre hivatkozva igyekeztek eljárásukat igazolni,¹³ mások azt mondták, csak azoknak nyújtották mindkét színt, akik „úgy kívánták.”¹⁴

26–46 = Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 22.) Budapest: 1999, 269–286.

¹¹ Péter: *A reformáció*, 80.

¹² Cseszte: *Parochus Bartholomeus claudus, qui et corpore, et anima claudicat, et quamvis habeat aquam in Baptisterio, tum in loco, ubi servatum, aqua benedicta, et hostias, more solito, pro sacramento, sed alio tempore, ut re vera accipi, nunquam soler haberi*. Bucko: *Reformné hnutie*, 144–145.

¹³ Velicsna: *Is fontem Baptismi, sacramentum Eucharistie caeteraque sacramenta modo chatolico pulcherime tenet, sub utrasque vero specie nobiles aliquos cogitur communicare*. Bucko: *Reformné hnutie*, 151. Az itteni lelkész, Michael Mokoschinus: ELEM I/2. 107. Szócóc: ... tamen sacramenta ecclesiae servat omnia Chatolice, sub utraque tamen communicat, quia nobiles illius parochiae sic habere volunt. Bucko: *Reformné hnutie*, 154. Privigyé: ... dicit se coactum ministrare sub utraque specie. Uo. 158. Turdossin: *Est iste bonus religiosus, nisi quod coactus cum nonnullis quia secus accipere nolunt, communicat sub utraque specie, aliis ceremoniis iuxta ritum antiquum utitur*. Uo. 174.

¹⁴ Récsé: ... fama tamen est de illo, quod sacramentum Eucharistiae sub utraque specie volentibus distribueret. Bucko: *Reformné hnutie*, 143. Bazin: *Populus partim Catholicus, partim heresi lutherana infectus. Plebanus Joannes uxorem habet et volentibus sub bina specie Sacramentum Eucharistie distribuere dicitur*. Uo. 144. Szmrecsány: ... et Eucharistiam pro accipientium affectu distribuit. Uo. 169. Turócszentpéter: ... communicat specie sub utraque, quia aliter sui patroni uti nolunt, dicit. Uo. 178.

Ezek szerint a teológiai és liturgiai törésvonal már a közösségen belül húzódott. Egyesek ugyanabban a templomban, ugyanazon pap közreműködésével egy szín alatt, míg mások két szín alatt áldoztak (ún. „szimultán” templomhasználat).¹⁵ Erdélyi Gabriella ugyancsak a megosztottság jelét fedezi fel abban a jelenségben, hogy egyes hívek besúgták papjukat a vizitátoroknál.¹⁶ Ugyanő arra is felhívja a figyelmet, hogy egyik községben az újhítűek játszottak össze a kegyúrral óhitű plébánosuk ellenében, hogy egy szájuk íze szerint való prédikátort alkalmazhassanak, míg a másik községben ez pont fordítva történt.¹⁷ De egy vallási gyakorlatában megosztott közösség éppen arra mutat, hogy a laikusok aktívan és egyénileg vettek részt a hitváltás folyamatában.¹⁸ A vallásosságban megfigyelhető repedések csupán az átmeneti állapotot jelzik, mely az egész közösség vallásváltásához vezet, mint azt a kérdéses helységekből később lefolytatott egyházlátogatások is visszajelezték.¹⁹

Néhány medievista azt a véleményt képviseli, hogy a késő-középkori Magyarországon a laikusok olykor a latin rítusú miséken is két szín alatt áldozhattak.²⁰ Ha megáll ez a feltételezés, kérdés, hogy

¹⁵ Récse: Bucko: *Reformné hnutie*, 143; Kovarc: *Ibi plebanus nomine Martinus, iuvenis, uxoratus, missam cum aliis divinis serviciis dicit Chatolice, sub utraque nobiles communicat*. Uo. 159; vö. Erdélyi: *Lay Agency*, 54, 62.

¹⁶ Dévény: *dicebatur*; Récse: *fama tamen est de illo*; Bazin és Modor: *dicitur. Reformné hnutie*, 141, 143–144.

¹⁷ Liptószentmiklós és Csejte: Bucko: *Reformné hnutie*, 171, 188; vö. Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 198–200; Erdélyi: *Lay Agency*, 54–57. Az előbbi lelkésze, Laurentius Luscus: ELEM I/1, 1030.

¹⁸ A vallási megosztottság további esetei: Csütörtök, Rózsahegy, Szenc és Szeli. Bucko: *Reformné hnutie*, 146–149; vö. Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 199.

¹⁹ Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 199; Erdélyi: *Lay Agency* 53, 57–58.

²⁰ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: 1971, 317–318; Fazekas: *Dorfemeinde*, 347.

a jelenség a huszitizmus vagy a keleti rítus hatására vezethető-e vissza. Annyi mégis biztos, hogy az esztergomi vizitátorok szemében ez normaszegésnek minősült. Többnyire olyan eseteket rögzítenek a jegyzőkönyvek, hogy az egyébként kifogástalanul eljáró papról „az a szóbeszéd, hogy azoknak, akik úgy kívánják,” két szín alatt nyújtja az oltáriszentséget.²¹ Mosócon „egyeseknek” jár ez a kiváltság,²² Bazinban pedig „ahol a nép részben katolikus, de részben lutheri eretnekséggel fertőzött, János plébános [...] állítólag azoknak, akik úgy kívánják, két szín alatt osztja az oltáriszentséget.”²³

A meglátogatott plébánosok természetesen tudták, hogy eljárásuk kifogásolható, ezért igyekeztek eltitkolni a helyi gyakorlatot, ha pedig ez kiderült, akkor híveik kívánságára és akaratára vagy egyenest kényszerre hivatkozva mentegetőztek. Egyesek közülük eltávoztak hazulról, hogy kikerüljék a vizitátorokat, mások sebtében pótolták a templomban a szenteltvizet és a szent olajat, amit különben már soha nem használtak. De ha akadt a közösségben egy lelkes besúgó, akkor ezek a trükkök sem segítettek rajtuk.²⁴

A főesperesek valószínűleg nem voltak érdekeltek az eredmények manipulálásában vagy kozmetikázásában, a feljegyzések szemlátó mást azt tartalmaznak, amit a látogatók az adott helyen tapasztaltak. Lelkiismeretesek voltak talán abból is fakadt, hogy a felmérések kapcsán

²¹ Récse, vö. Bazin is: Bucko: *Reformné hnutie*, 143–144.

²² Mosóc: ... *sacramentum vero Eucharistie aliquibus sub utraque porrigit*. Bucko: *Reformné hnutie*, 154. Vö. Dévény: *dicebatur eundem parochum cum nonnullis sub utraque specie communicari*, uo. 141.

²³ Bazin: Bucko: *Reformné hnutie*, 144.

²⁴ Cseszte: Bucko: *Reformné hnutie*, 144. Jóka: ... *sacramenta in Ecclesia omnia me presente habuit, alias, ut re vera accepi, nunquam, sacramentum Eucharistiae sub utraque specie distribuit, confessionem communiter audit*. Uo. 149. A jókai lelkész, Blasius Unyomi: ELEM I/3, 404.

latban állhattak I. Ferdinánd különtárgyalásaival, melyeket IV. Piusz pápával arról folytatott, hogy tartományaira felmentést nyerjen a két szín és a papok házassága tekintetében.

Az első egyházlátogatások tapasztalatai alapján az 1560-as esztergomi részsszinaton éppen a cölibátus és a laikusok áldoztatása váltak központi témává. Átmeneti megoldásként a zsinat az egy szín alatti áldoztatás, valamint a fülbegyónás fenntartása mellett döntött. Az egyházi rendről szóló állásfoglalás pedig a korábbi zsinati végzéseket ismételte meg: a plébános legyen nőtlen, józan, önmegtartóztató, és rendszeresen misézzen.²⁵ E vita hatására adta ki a pápa 1560. október 7-i brevójét, melyben kötelezte Oláh Miklós érseket, hogy a nős papokat bocsássa el hivatalukból, és fékezze meg a *sub utraque* gyakorlatát.²⁶ Oláh a tridenti zsinathoz intézett 1563. március 25-i levelében beszámolt arról, hogy a nős papokat ugyan elbocsátotta, de nem találni senkit a helyükre, mert az újonnan felszenteltek is rögtön megházasodnak. A laikusok pedig annyira ragaszkodnak a kehelyhez, hogy minden papot elkergetnek, aki nem tesz a kedvükre.²⁷ Ferdinánd azonban a zsinaton végül nem tudta keresztülvinni szándékát, hogy a reformáció terjedésének ilyen engedményekkel vessen gátat.²⁸

²⁵ Fazekas: *Oláh Miklós reformtörekvései*, 149–150. A zsinati akták kiadása: Carolus Péterfy: *Sacrosancta Concilia Regni Hungariae*. Tomus 2. Posonii: 1742, 43–129.

²⁶ Fazekas: *Oláh Miklós reformtörekvései*, 150.

²⁷ Franz Bernhard von Bucholz: *Geschichte der Regierung Ferdinands I.* Bd. IX. Urkundenband. Wien: 1838, 694–698.

²⁸ Theodor Bruno Kassowitz: *Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinands I. auf dem Konzil von Trient*. Wien–Leipzig: 1906; Fazekas: *Oláh Miklós reformtörekvései*, 150–151. Ferdinándnak az a meggyőződése, hogy az eretnekek sikerei a hívek kehely utáni vágyával magyarázhatók, forrásokkal bizonyítható. IV. Piusz végül 1564-ben kiadott egy kiváltságot a *sub utraque* kérdésében a *dunai tartományok számára, mely egyházmegyétől függően körülbelül 1600-ig volt hatályban*.

Péter Katalin szemében az esztergomi jegyzőkönyvek egyértelműen bizonyítják a szimultán templomhasználat gyakorlatát: a kétféle liturgia időben elkülönítve zajlott ugyanabban a térben, továbbá egyik fél sem sajátította ki a papot a maga számára.²⁹ A forrás azonban csak arról számol be, hogy a plébános a vizitátorok jelenlétében hagyományos, máskor viszont – a denunciánsok szerint – lutheránus liturgiát tartott. Annyi azonban biztosnak tűnik, hogy éppen a hívek igényelték a kétféle szertartást. A különböző rítusok békében megfértek egymással, míg a többség – mint a történet kimenetele mutatja – a hitújítás oldalára nem állt, és a kialakulóban lévő új felekezethez nem csatlakozott.

Úgy tűnik, a hívek saját meggyőződésük szerint éltek meg így vagy úgy vallásosságukat. Semmi sem utal arra, hogy miért ragaszkodtak egyesek a hagyományhoz, és miért vágytak mások reformokra. Nincs nyoma annak, hogy a két csoport életkori, etnikai vagy nemi határok mentén különült volna el egymástól. Csak annyi feltételezhető, hogy az újhítekhez többnyire aktív, kíváncsi és vállalkozó kedvű egyének csatlakoztak.³⁰ A tudatos választás és döntés meglétét azonban egyik csoportosulástól sem lehet elvitatni. A lelkész és gyülekezet között éppen ilyen viszonyt ír le Luther híres korai irata: *Daß eine christliche Versammlung oder Gemeine Recht und Macht habe, alle Lehre zu urtheilen und Lehrer zu berufen, ein und ab zu setzen, Grund und Ursach aus der Schrift* (1523).³¹

Ebben a folyamatban a papok inkább sodródni látszanak, a helyzetet közvetlen közelről megfigyelő vizitátorok valószínűleg teljes joggal

²⁹ Modor: ... *missam quidem celebravit coram iuxta consuetudinem Ecclesie Catholice, dicitur alioqui populo sub bina specie Sacramentum Eucharistie porrigere et missam more Lutheranorum celebrare*. Bucko: *Reformné hnutie*, 144. Vö. Dévény, uo. 141.

³⁰ Péter: *A pap templomából*, 104.

³¹ Magyarul: „A keresztyén gyülekezet jogáról és hatalmáról.” Luther Márton: *Művei IV.* Szerk. Masznyik Endre. Pozsony: 1908, 69–81.

adtak hitelt mentegetőzéseiknek. Ezekben a kifogásokban a két szín alatt áldozók között tűnnek fel a *domini, patroni, nobiles* csoportjai, s az egyik klerikus hangsúlyozta is, hogy a parasztoktól (*rustici*) megtagadta a kelyhet – azaz az uraktól nem.³² A plébános természetesen ki volt szolgáltatva a kegyurak és a földesurak szeszélyeinek (ezért is méltányolták a vizitátorok az ilyen mentegetőzést), másrészt az előkelők valószínűleg valami jobbnak tartották magukat annál, hogy a parasztokkal együtt csak az egy színben részesüljenek, inkább a klerikusok kiváltságaiból akartak (a két szín formájában) részesülni.

Igen tanulságos a sziléziai Jägerndorfban 1541-ben összeírt névsor azokról, akik nem voltak hajlandók – az akkor már reformátori rendtartás értelmében – két szín alatt áldozni. Az új tanítást elutasítók között találni ugyanis tisztos kézműves polgárok mellett a korábbi helytartót, a bányatitkár nővérét, továbbá két sekrestyést, az iskola-mestert, az orgonistát, a cseh káplánt – azaz a régi politikai és egyházi elitet. Hogy a felsoroltak egynegyede a hagyományos szertartáshoz ragaszkodó özvegyasszony, azon sincs mit csodálkozni.³³ A vallási elkülönülés eszerint itt is a meglévő társadalmi törésvonalakhoz igazodott.

A papok egyháza vagy a hívek egyháza?

Péter Katalin talán legfontosabb következtetése az, hogy a hitvédők magatartásának vizsgálata nélkül nem érthető meg a reformáció hatá-

³² Handlova: ... *totus Catholicus, qui etiam rusticos abstinere iubet a communicacione sub utraque specie*. Bucko: *Reformné hnutie*, 156–157. A vallási megosztottság rövidesen hitváltáshoz vezetett, két évvel később a vizitátorok már itt is evangélikus papot regisztrálnak. Uo. 181; vö. Erdélyi: *Lay Agency*, 58. A helybeli lelkész, Valentinus Keresztúri: ELEM 1/1, 817.

³³ Csepregi: *A reformáció nyelve*, 125, 410–412.

sa. Ezek is tudtak ugyanis az új tanokról, hiszen a vizitációk tapasztalata szerint ugyanazon templomban került sor latin és népnyelvi liturgiára, egy szín és két szín alatt áldozásra. Láthattak szakállas papokat, és hallhattak róla, hogy más falvakban változtattak a templomok berendezésén.³⁴ Az óhitűek szemében a *sub utraque* és a papok házassága mégsem minősült eretnekségnek, hiszen akkor nem fogadták volna el az ezekben vétkes klerikusok kezéből még egy szín alatt sem az oltárszentséget (tisztán dogmatikai értelemben ugyan elfogadhatták volna, de más kutatásokból világos, hogy a kora újkori falvakban nem tisztán dogmatikai kategóriákban gondolkodtak). Péter Katalin tézise szerint, melyet könyvének alcíme is hangsúlyoz: *Kényszer vagy választás?*, az egyszerű embereknek volt választási lehetőségük: egyesek a reformáció mellett, mások ellene döntöttek.

Természetesen ez a választás nem mindig egyéni, személyes döntésben fejeződött ki. Mindig vannak, akik a többséget befolyásolják, és a csoportban uralkodó közvéleményt meghatározzák.³⁵ Az esztergomi egyházlátogatások idején az eldöntendő kérdés úgy fogalmazódott meg, hogy vajon a pap vagy a gyülekezet jelenléte szenteli-e meg a templomot, teszi-e érvényessé a misét, és alakítja-e az üdvösség eszközeivé a szentségeket. A falusiaknak tehát nemcsak az üdvösség problémájával kellett szembesülniük: hogyan találhatnak irgalmas Istenre, hanem ez ekkléziológiai dilemmával is: kié a templom, a papoké vagy a híveké, ki alkotja az egyházat, a klerikusok vagy a laikusok?³⁶ Ezt a váltást, mely a teológián kívül a parasztkoponyákban is lezajlott, állítja a középpontba Péter Katalin tanulmányának címe: *A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út*.

³⁴ Péter: *A pap templomából*, 103–104; Péter: *A reformáció*, 70–74.

³⁵ Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 198–200.

³⁶ Péter: *A pap templomából*, 101–103; Erdélyi: *Lay Agency*, 52.

A vizsgált egyházközségek mindennapi életét plurális normarendszer határozta meg: kegyúri jog és szabad plébánosválasztás egyidejűleg érvényesült, és a papok fölötti fegyelmi jogkört részben a patrónus, részben a főesperes gyakorolta – egymástól szinte függetlenül. Ez a pluralitás széles játékeret engedett a különalkuknak és a taktikus érdekérvényesítésnek. Így vehették rá az újhítűek amúgy vonakodó plébánosukat a két szín alatti áldoztatásra, amit az a főesperes előtt természetesen igyekezett letagadni.³⁷

A vizitációs jegyzőkönyvek nagyon különböző magatartásmintákat mutatnak be: azonos kihívásokra falként különböző válaszok születnek, de megfordítva is: egymástól igen távoli vidékeken találni a megtévesztésig hasonló megoldásokat.³⁸ Az egyes esetek aprólékos fölfejtéséhez az iratok sajnos túl kevés adatot tartalmaznak.

A magyarországi reformáció korai történetének alapkérdése a közösségnek és az azt reformáló személyiségnek a viszonya. Az elmúlt évtizedben ekörül bontakozott ki a legátfogóbb vita. Mind a két nagy átmenetnek (előbb a lutheri, majd a helvét reformációnak) ez vált a kutatásban központi problémájává: ki a kezdeményező, ki határozza meg az igaz tanítást, ki jelöli ki a követendő utat, a klerikus vagy éppen ellenkezőleg, a laikusok gyülekezete? A legújabb tanulmányokban tanulságos példákat olvasunk olyanra is, hogy a prédikátor formálja gondolataival a közösséget, de a fordítottjára is, amikor mégis a mégoly képzett és tehetséges lelki vezető alkalmazkodik hívei nézeteihez (mint Heltai Gáspár a kolozsváriakéhoz). Akad persze tömérdek ellenpélda is hiányzó összhanggal, közösségüknek hátat fordító vagy éppen onnan kiebrudalt papokkal.

³⁷ Dévény, Udvarnok és Tótpróna: Bucko: *Reformné hnutie*, 141, 166, 179; vö. Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 199–200; Erdélyi: *Lay Agency* 54, 62.

³⁸ Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 200–202; Erdélyi: *Lay Agency*, 57–58.

Mégis kirajzolódik az a modell, melynek segítségével a fenti feladatok és ellentmondások föloldhatóak. A közösség oldalán bonyolult személyi struktúrákat, ingatag egyensúlyi helyzetet, az országos tendenciákat nem feltétlenül leképező helyi erőviszonyokat feltételezhetünk, s ennek a kihívásnak kell megfelelnie, ezekre a problémákra kell választ találnia a prédikátornak, a reformátornak. A siker titka mindenképpen (a vallásos közösség részéről) az igényes kereslet és (az egyházi hivatal, szolgálat részéről) a versenyképes kínálat találkozására.³⁹ Kész sablonokkal, merev hitelvi tézisekkel a klerikus nem mehet sokra, sőt szükségszerűen kudarcot vall, ilyenkor még a szónoki kvalitások vagy a személyes varázs sem mindig segítenek, de ha kreatívan, problémaérzékenyen tudja alkalmazni tudományát, teológiai olvasmányait, azaz képes értelmiségi teljesítményre, akkor vezetőjévé tud válni közösségének.⁴⁰

Szkhárosi Horvát András *Az Istennek irgalmasságáról, és ez világnak hálaadatlanságáról* szerzett énekében sorolja föl klasszikus megfogalmazásban – az egyetemes papság teológiai eszméjének szellemében – a hazai reformáció eszméinek terjesztőit: „pap, deák, gyermek, hegedős,”⁴¹ azaz a klerikusokat, a világi értelmiségieket, a diákokat és az alacsony megbecsültségű énekmondókat. Erdélyi Gabriellának vatikáni források alapján sikerült – anélkül, hogy a „ferencesekből lett reformátorok” elcsépelet általánosítását alkalmazta volna – azt a szerzetesi tapasztalatokkal is rendelkező, mozgékony életformájú, új gondolatokra fogékony, javadalom nélküli, a változásokhoz rugalmasan

³⁹ Csepregi: *A reformáció nyelve*, 362–363.

⁴⁰ Például Kós: Bucko: *Reformné hnutie*, 180. Lásd még Liptószentpéter: uo. 169; vö. Erdélyi: *Egy kolostorper története*, 198; Erdélyi: *Lay Agency*, 53. Az utóbbi hely lelkésze, Leonhardus z Benátok: ELEM I/1. 129.

⁴¹ RMKT/16. 1,207,245.

alkalmazkodó papi-klerikusi réteget azonosítania, melyből valóban előléphetett a hazai reformátorok első nemzedéke.⁴²

Kitekintés: Dunántúli vizitációk (1627–1654)

Egy kisebb térbeli és időbeli ugrással jutunk el a dunántúli evangélikus szuperintendencia egyházlátogatásaihoz, melyek jegyzőkönyvei 1627-től kezdve maradtak fent.⁴³ A XVI. századi esztergomi és XVII. századi dunántúli vizitációkat összeköti az a meglepő gyakorlat, hogy szinte alig reflektálnak felekezeti viszonyokra, a vizsgált falvakat valóságilag homogénnek tekintik.⁴⁴ Az egyházfegyelmezés legfontosabb csataterébe itt is a szentséggel való élés, azaz a magyar jegyzőkönyvben következetesen „gyónásnak” nevezett úrvacsora. Jellemzően a Dunántúlon is a nemesek és birtokosok húzták ki magukat ebből, talán valami jobbnak gondolván magukat. A másik törésvonal azonban itt életkori: inkább az idősebb nemzedék marad távol a templomtól.⁴⁵ Kölcsönös panaszokhoz vezetnek tovább a XVII. század első harma-

⁴² Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbéli költők művei I. Szerk. Szilády Áron. Budapest: 1880, 207, 245. Vö. Erdélyi Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Budapest: 2011, 97–113, 205–206, 257, 717–723 jegyzetek.

⁴³ Kiadásuk: Payr Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez I*. Sopron: 1910, 102–128; MPEA 6 (1907) 11–193. A későbbi jegyzőkönyvek is elérhetők digitalizálva a Hungaricana és a MEDiT online adatárakban.

⁴⁴ Kivétel: Hegyfalva, 1633: „Trombitás Mátyás uram noha különböző valláson, úgymint pápista valláson legyen, ő reá sincs panaszom, mert mikor itthon vagyok, szorgalmatosan continualja a conciot.” Szil, 1654: „Az minister vallásunkon levő hallgatóság felől azt mondgya...” MPEA 6 (1907) 94, 180.

⁴⁵ Pl. Sajtoskál, 1631: „némely öreg emberek nem gyakorolják az úrvacsorájával való élést;” Mihályi, 1654: „feljár ugyan az apró cseléd, de az öreg emberek igen ritkán,” MPEA 6 (1907) 66, 187.

dában bevezetett új szolgálati formák, a „mindennapi regveli és estveli könyörgések,” továbbá vasárnap a „déleesti” prédikáció és a katekézis. Papok és hívek itt egymásra mutogatnak, melyikük hibájából nem sikeres ez a kegyességi kínálatbővítés.

A nyugat-dunántúli horvátság ugyan az előző század végén még több evangélikus és református gyülekezetet is alkotott, az egyházlátogatások korára ennek emlékei már csak nyomokban mutatkoztak.⁴⁶ Itt érdemes felsorolni az egyházközségekben őrzött könyvekre vonatkozó adatokat is. Az olvasmánykutatásban közhelynek számít ugyan, hogy a katolikus vizitációs jegyzőkönyvekhez képest a protestáns források ilyen összeírásokban igen szegények,⁴⁷ mégis akad néhány értékes bejegyzés: a muravidéki Szenttrinitáson többek között Luther házi posztilláját őrizték szlovén fordításban (Carniolica), Sopronkövesden magyar és „tót” graduált (Huszár Gálét és talán Gregur Pythiraeusét), Lövön ugyancsak az utóbbit, Vasszécsényben Szeni Molnár Albert magyar Bibliáját, Pomogyon több német teológiai könyvet, Bibliát és két osztrák Agendát, Illmicen az Agenda mellett

⁴⁶ Fertőendréd, 1631: „Vagyon ugyan onnéjd [Velikéből] hozott régi keszkenyő reá való, kin az régi betűkkel tótul vagyon carmasin selyemmel ki varrva Istennek tíz parancsolatja.” Lövő, 1631: „Csak hogy ez kívántatik, hogy ő kegyelme tótul is néha-néha prédikállana némelyekért.” MPEA 6 (1907) 16, 43.

⁴⁷ Fazekas István: „Katolikus megújulás és reform kezdetei a győri egyházmegyében a 17. század első harmadáig.” Nemes Gábor – Vajk Ádám, szerk.: *„In labore fructus.” Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye múltjából*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) Győr: 2011, 103–117; Fazekas István: „A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között.” *Történelmi Szemle* 35 (1993) 1–2, 101–131, 117–118; Monok István: *„Die Pfarreien und ihre Bücher im Karpatenbecken in der Frühen Neuzeit.”* Michele Camillo Ferrari – Beat A. Kümin, szerk.: *Pfarreien in der Vormoderne. Identität und Kultur im Niederkirchenwesen Europas*. Wiesbaden: 2017, 245–267.

Avenarius posztilláját, Mosonbánfalván pedig megint csak osztrák Agendát, német Bibliát és posztillát.⁴⁸

A dunántúli feljegyzéseket is a *canonica visitatiók* örökzöld témái színesítik, a részegeskedés és a káromkodás. A hívek nézőpontjából a papok ittassága önmagában nem is kifogásolható, csak az abból fakadó kötözködés.⁴⁹ Míg Liptó vármegyében a szitkozódás minősített esetét a *polonizat* ige volt képes visszaadni, addig a magyar Dunántúlon hasonló szintet jelenthetett a „lélekkal” űzött káromkodás.⁵⁰ Ezek tartalmi elemeit azonban már további kutatásoknak kell feltárniuk.

REFORMÁTUS ELITCSOPORT LÉTREHOZÁSÁNAK KÍSÉRLETE A SZÉKELYFÖLDÖN APAFI MIHÁLY KORÁBAN

BALOGH JUDIT

A reformáció 500. évfordulójára megjelent és az unitárius egyház történetéről írott kötete első, az egész reformáció problematikáját tekintve fontos tanulmányában Balázs Mihály a német Martin Heckel definícióját idézve fogalmazta meg: a *Konfessionsbildung* a dogmatikai tanrendszerek és hitvallások kialakulását jelenti, míg a *Konfessionalisierung* alatt azt értjük „ahogyan e hitvallások hatására és szellemében átformálódik a gazdaság, a társadalom, az államiság, a politika, a kultúra, a családok és az erkölcsök egészének világa.”¹ Ez

⁴⁸ Payr: *Egyháztörténeti emlékek*, 120; MPEA 6 (1907) 40, 43, 150, 160–161, 163, 165.

⁴⁹ Bodonhely: „megissza szegény a bort, mint szintén magunk, de akkor sem háborog senkivel is;” Magyarkeresztúr: „mind józan s mind borittas korában jól viselte magát közöttünk, s nincsen is abbul semmi panaszunk;” Rábaszentandrás: „az midőn a bor meghattya, az emberekkel egyeleg, és ha nekie nem engednének, beléjek is veszne,” MPEA 6. (1907) 171, 177, 184, adatok 1654-ből.

⁵⁰ Rábaszenttamás, 1633: „sok hajdúság vagyon, az lélekkal való szitkot igen continuálják;” Babót, 1654: „az prédikátor amaszt lélekkal szidta,” MPEA 6 (1907) 148, 167.

¹ Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8. Magyar Unitárius Egyház. Kolozsvár: 2016. Uő.: „Az alkalmazás dilemmái.” *Korall* 57 (2014), 5–26. Balázs Mihály alapos elméleti összefoglalójában idézi többek között Harm Klue-ting, valamint Ernst Walter Zeeden ide vonatkozó alapmunkáit is: Harm Klue-ting: „Zweite Reformation’ – Konfessionsbildung und Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren.” *Historische Zeitschrift* 277 (2003), 309–341; Martin Heckel: „Die katholische Konfessionalisierung im Spiegel der Reichskirchenrecht.” Wolfgang Reinhard – Heinz Schilling, szerk.: *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Sympo-*